

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.25(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2023.24>**В. О. Барчук***доктор філософії в галузі права, науковий співробітник**Науково-дослідного інституту публічного права**orcid.org/0009-0001-7232-2987*

СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ ЯК ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЖИТТЯ: СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена дослідженню актуальних питань світового та українського досвіду обмеження і скасування смертної кари як гарантії реалізації права на життя. У статті зауважено, що у більшості країн смертна кара розглядається як негуманне покарання, яке порушує честь і гідність людини, суперечить праву людини на життя, як одному із фундаментальних прав людини, що визнається та гарантується багатьма міжнародними та національними правовими документами. Визначено, що міжнародно-правовий механізм скасування смертної кари ґрунтується на ряді міжнародних актів та діяльності міжнародних інституцій (зокрема, ООН, Ради Європи, ЄС, Африканської комісії з прав людини і народів, ЮНІСЕФ та ін.) та має за мету впровадження механізму регулювання смертної кари на міжнародному і регіональному рівнях. Акцентовано увагу на тому, що прихильники скасування смертної кари виділяють ряд аргументів на користь «не застосування»: смертна кара порушує право на життя шляхом позбавлення засудженого самого життя, існує високий ризик помилкового засудження, застосування смертної кари свідчить про невинуватість жорстокість та зниження цінності життя у суспільстві, смертна кара відображає недоліки суспільства та системи правосуддя, суперечить основним моральним цінностям людства, використовується як політичний та дискримінаційний інструмент. Помічено, що серед заходів спрямованих на скорочення та скасування смертної кари виділяють: чіткий, створення додаткових гарантій при розгляді справ у злочинах, які передбачають смертну кару; зменшення переліку злочинів за які передбачається смертна кара; встановлюється вичерпний перелік осіб по відношенню до яких може застосовуватися смертна кара; констатація тимчасового характеру смертної кари, які виключної міри покарання з метою зниження рівня злочинності; ускладнення механізму винесення вироку та його виконання. Відзначено, що досвіду України щодо відмови від смертної кари, як виду кримінального покарання, передувало застосування смертної кари у різні історичні періоди розвитку української держави (періоди Київської Русі, протекторату Великого князівства Литовського, Польщі та російської імперії, української державності у 1917–1921 рр., перебування України у складі сср, незалежність країни у 1991–1995 рр.), які характеризувалися специфікою форм та підстав застосування смертної кари. Зазначено, що відмова України від смертної кари сприяла наступному: зміна культурного та юридичного уявлення про права людини, підкреслюючи гуманне та справедливе ставлення до засуджених; відмова від смертної кари зумовлює зменшення рівня насильства та злочинності у порівнянні з країнами, де смертна кара залишається в силі; забезпечення кращі умови для реабілітації засуджених та їхньої повернення до суспільства після відбуття покарання; приведення до зменшення витрат на судові процеси, апеляції та утримання засуджених, оскільки виконання смертних вироків може бути витратним та тривалим процесом; підвищення довіри суспільства до судової системи, оскільки вона демонструє повагу до життя кожної людини та захист прав людини.

Ключові слова: смертна кара, право на життя, принцип гуманізму, мораторій смертної кари.

Barchuk V. O. ABOLITION OF THE DEATH PENALTY AS A GUARANTEE OF THE RIGHT TO LIFE: WORLD AND UKRAINIAN EXPERIENCE

The article is devoted to the study of topical issues of the world and Ukrainian experience of limiting and abolishing the death penalty as a guarantee of the realization of the right to life. The article notes that in most countries, the death penalty is considered an inhumane punishment that violates the honor and dignity of a person, contradicts the human right to life, as one of the fundamental human rights recognized and guaranteed by many international and national legal documents. It was determined that the international legal mechanism for the abolition of the death penalty is based on a number of international acts and the activities of international institutions (in particular, the UN, the Council of Europe, the EU, the African Commission on Human and Peoples' Rights, UNICEF, etc.) and aims to implement a mechanism for regulating the death penalty punishments at the international and regional levels. Attention is focused on the fact that supporters of the abolition of the death penalty highlight a number of arguments in favor of "not applying it": the death penalty violates the right to life by depriving the condemned of his life, there is a high risk of wrongful conviction, the application of the death penalty indicates unjustified cruelty and a reduction in the value of life in society, the death penalty reflects the shortcomings of society and the justice system, contradicts the basic moral values of humanity, and is used as a political and discriminatory tool. It was noted that among the measures aimed at reducing and abolishing the death penalty, the following are highlighted: clear, creation of additional guarantees during the consideration of cases in crimes involving the death penalty; reducing the list of crimes punishable by death; an exhaustive list of persons against whom the death penalty may be applied is established; establishing the

temporary nature of the death penalty, which is an exceptional measure of punishment aimed at reducing the level of crime; complication of the sentencing mechanism and its execution. It was noted that the experience of Ukraine in the rejection of the death penalty as a type of criminal punishment was preceded by the application of the death penalty in various historical periods of the development of the Ukrainian state (periods of Kyivan Rus, the protectorate of the Grand Duchy of Lithuania, Poland and the Russian Empire, Ukrainian statehood in 1917–1921., Ukraine's stay in the Soviet Union, the country's independence in 1991–1995), which were characterized by the specifics of the forms and grounds for the application of the death penalty. It is noted that Ukraine's rejection of the death penalty contributed to the following: a change in the cultural and legal perception of human rights, emphasizing the humane and fair treatment of convicts; the abolition of the death penalty leads to a decrease in the level of violence and crime compared to countries where the death penalty remains in force; providing better conditions for the rehabilitation of convicts and their return to society after serving their sentence; reducing the costs of trials, appeals and incarceration, as the execution of death sentences can be a costly and lengthy process; increasing public trust in the judicial system, as it demonstrates respect for the life of every person and protection of human rights.

Key words: death penalty, right to life, principle of humanism, moratorium on death penalty.

Постановка проблеми. У більшості країн смертна кара розглядається як покарання, що суперечить праву людини на життя, порушує її гідність і честь та вважається негуманним. Право на життя – це одне із фундаментальних прав людини, яке визнається багатьма міжнародними та національними правовими документами, воно передбачає, що кожна людина має право на захист свого життя та відсутність незаконного його позбавлення. Основні принципи права на життя включають: право на життя є передумовою для реалізації всіх інших прав людини, основою людської гідності та свободи; держава зобов'язана захищати своїх громадян від будь-яких форм насильства та незаконного позбавлення життя, в т.ч. і з боку державних структур та їх посадовців, забезпечувати безпеку своїм громадянам та вживати заходів запобігання злочинам; ряд міжнародно-правових актів забороняють смертну кару як порушення права на життя. Смертна кара порушує право на життя шляхом позбавлення засудженого самого життя, існує високий ризик помилкового засудження, застосування смертної кари свідчить про невинуватість жорстокість та зниження цінності життя у суспільстві.

Вивчення та аналіз смертної кари проводиться в різних галузях наукового дослідження, таких як юридичні, політичні, соціологічні, кримінологічні, філософські, психологічні, історичні дослідження тощо. Навіть з урахуванням скасування смертної кари в Україні, зацікавленість вчених у вивченні цього питання залишається високою, зокрема такі науковці як О. Кравченко, Т. Коломоєць, М. Тараненко, Ю. Толстенко, М. Трегубенко та ін. присвятили дослідженню цього питання свої праці.

Формулювання цілей. Мета статті полягає у дослідженні актуальних питань світового та українського досвіду обмеження і скасування смертної кари як гарантії реалізації права на життя.

Виклад основного матеріалу. Вперше офіційно право на життя було закріплено у Декларації незалежності США (1776р.) – «Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких нале-

жать життя, свобода і прагнення щастя» [1], що стало поштовхом для визнання життя людини як найціннішого надбання людства, яке потребує максимального правового захисту. В подальшому право на життя знайшло своє відображення в ключових міжнародних правозахисних актах, а міжнародно-правовий мораторій на смертну кару сприяє розвитку та реалізації системи прав і свобод людини в цілому.

Серед міжнародно-правових актів, які послуговуються скасуванню або забороні смертної кари можна виділити наступні:

1) Загальна декларація прав людини (1948 р.), яка закріплює невід'ємне право людини на життя;

2) Міжнародний пакт про громадські і політичні права (1966 р.), який передбачав захист на світовому рівні індивідуальних прав і свобод людини;

3) Другий Факультативний протокол Міжнародного пакту про громадські і політичні права (1989 р.), який визначає, що «скасування смертної кари сприяє зміцненню людської гідності й прогресивному розвитку прав людини» та «Жодну особу, яка перебуває під юрисдикцією держави – учасниці цього Протоколу, не буде страчено. Кожна держава-учасниця вживає всіх необхідних заходів для скасування смертної кари в межах своєї юрисдикції» [2];

4) Конвенція прав дитини (1989 р.) «ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років» [3] та ін.

Отже, основна мета впровадження механізму регулювання смертної кари на міжнародному та регіональному рівнях – це забезпечення непопущності права на життя та прийняття норм щодо скасування смертної кари, а відповідні міжнародно-правові акти регламентують заборону та обмеження смертної кари, стимулюють країни до повного скасування такого виду покарання.

Прихильники скасування смертної кари виділяють ряд аргументів на користь «не застосування». Так, смертна кара є негуманним та жорсто-

ким видом покарання, який посягає на особисту гідність, порушує принципи гуманності та права людини (зокрема право на життя яке гарантоване рядом міжнародно-правових актів – Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання (1984 р.), Другим Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари (1989 р.) та ін.). Існує ризик помилкового засудження невинних осіб, і смертна кара, як невідворотне покарання, не залишає місця для виправлення таких помилок. Серед відомих судових помилок щодо призначення смертної кари можна виділити такі, як: 1) двох осіб було розстріляно за злочини в яких пізніше було визнано винним серійного вбивцю Чикатило (срр); 2) справа «Мацукаві (Японія); 3) страта М.Х. Маттана (Сомалі); 4) страта Т. Еванса (Великобританія) та ін. [4]. Відсутні переконливі доказів, що смертна кара запобігає вчиненню злочинів більш ефективно, ніж інші форми покарання, тобто вона не відіграє ні профілактичної ні превентивної функції у боротьбі із злочинністю. Також, смертна кара може відображати недоліки суспільства та системи правосуддя, суперечити основним моральним цінностям людства, адже, часто смертну кару використовують як політичний інструмент та інструмент дискримінації (частіше всього її застосовується до осіб які належать до етнічних, расових та релігійних меншин або мають менш сприятливе соціально-економічно становище тощо). Слід зауважити, що виконання смертної кари може бути дорогим процесом із значними соціально-економічними витратами для суспільства (наприклад, довічне утримання обходиться бюджету США близько 740 тис. доларів, а смертна кара – 1 млн 260 тис.);

Як зауважують О. Кравченко та М. Трегубенко світова спільнота поступово виробляє механізм, який сприяє скороченню кількості винесених смертних вироків та скасування такого виду кримінального покарання, як смертна кара [5, с. 297]. Серед заходів спрямованих на скорочення та скасування смертної кари виділяють: чіткий, створення додаткових гарантій при розгляді справ у злочинах, які передбачають смертну кару; зменшення переліку злочинів за які передбачається смертна кара; встановлюється вичерпний перелік осіб по відношенню до яких може застосовуватися смертна кара; констатація тимчасового характеру смертної кари, які виключної міри покарання з метою зниження рівня злочинності; ускладнення механізму винесення вироку та його виконання [5, с. 298].

Згідно з інформацією, наданою правозахисною організацією Amnesty International станом на

2023 рік, 103 країни світу припинили використання смертної кари, у 25 країнах був введений мораторій на її виконання, в 14 країнах смертна кара застосовується у виняткових випадках, а в ще 54 країнах вона закріплена в законодавстві і застосовується. Цікавим є факт, що в межах США окремі його федеративні суб'єкти застосовуються смертну кару, в інших вона заборонена (рис.1).

Рис.1 Співвідношення штатів США в яких застосовується смертна кара та заборонено – станом на 2017 р. (ілюстрація із відкритих джерел, за матеріалами сайту «Волинські новини» <https://www.volynnews.com/news/all/yaki-krayiny-dosiv-vykorystovuiut-smertnu-karu-ta-chym-vona-nebezpechna/>)

Відмовляючись від застосування смертної кари у власних правових системах країни аргументують таке рішення наступним:

- Швейцарія: смертна кара є грубим порушення права на життя та гідність;
- Іспанія: смертна кара найбільше порушує людські гідність та не повинна входити до пенітенціарної системи провідних цивілізованих суспільств;
- Кенія: норми права, щодо обов'язковості смертної кари є неконституційними [4].

Досвіду України щодо відмови від смертної кари, як виду кримінального покарання, передувало застосування смертної кари у різні історичні періоди розвитку української держави. Правове регулювання питання застосування смертної кари на території українських земель до початку ХХІ ст. відрізнялося певними особливостями в залежності від історично-соціальних умов того чи іншого історичного етапу. У період існування Київської Русі епохи феодалізму смертна кара не застосовувалася, оскільки законодавство даного періоду характеризувалася певною гуманністю та не передбачало страту злочинця. На незначний час у період правління Володимира Великого було впроваджено смертну кару, яку застосовували на основі судового розгляду справи щодо злочинів розбійників [6, с. 89-90].

Під час протекторату Великого князівства Литовського та Польщі над українськими землями у XIV–XVI ст. смертна кара застосовувалася на основі «Судебника» Казимира IV Ягеллончика 1468 р., «Статуту Литовський» 1529 р., 1566 р., 1588 р. Відповідно до вказаних нормативно-правових актів смертна кара застосовувалася доволі часто, адже в текстах згадувалася понад 100 разів. Смертна кара застосовувалася за вчинення релігійних злочинів, злочинів проти життя та здоров'я, посягання на майно, політичних злочинів, зґвалтування, звідництва, двоєженства, державних злочинів. Даний вид покарання виконувався публічно та мав форму повішення, колесування, спалення, утоплення чи саджання на кіл [6, с. 90]. Зокрема, смертна кара через повішення практикувалася у випадку крадіжки корови, коня та майна на суму більше півкопи, завдання каліцтва чи вбивства шляхтича простою людиною, диференційно застосовувалася щодо вбивства вчиненого шляхтичем тощо. Відповідно до козацького права смертна кара застосовувалась за порушення козацьких звичаїв, до зрадників і ворогів, а у період визвольних війни – за зраду українського народу, нанесення збитків духовенству та козацькій старшині, не наданні допомоги в боях [6, с. 90].

Широко застосовувалася смертна кара і в період входження українських земель до російської імперії, зокрема, її присуджували за злочини проти життя та честі, власності, злочини політичного характеру, проти віри і держави. У період з середини XVIII ст. до початку XX ст. змінювалися підходи до форм смертної кари, переліку злочинів та категорії осіб, до яких вона могла бути застосована.

У 1917–1921 рр. українська держава змінила підхід до смертної кари, зокрема III Універсал Української Центральної ради скасовує її застосування, а всім політичним в'язням дарує амністію.

У період перебування України у складі срср смертну кару застосовували, «як виняткову міру покарання» на різних етапах за такі злочини, як: диверсія, шпигунство, зрада батьківщини, бандитизм, терористичний акт, контрреволюційна діяльність, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, смертна кара не застосовувалася до вагітних жінок та неповнолітніх осіб. Попри визнання смертної кари як тимчасового та виняткового покарання, використання її продовжилося протягом усього періоду існування тоталітарного радянського режиму. Особливо вражаючих масштабів смертна кара набула у 30-ті рр. XX ст., коли в результаті сталінського терору було убито та репресовано близько млн. осіб (точну кількість страчених та замордованих у таборах осіб науковцям визначити складно, адже частина архівних даних було втрачено або на даний момент вони є засекреченими у рф). Відомі українці, яких було страчено

в срср є: М. Куліш, М. Семенко, В. Підмогильний, М. Драй-Хмара, М. Зеров, Є. Плужник, Г. Хоткевич, Е. Базилевський, М. Макаренко, К. Кржемінський та інші.

Незалежна Україна успадкувала кримінально-правовий інститут смертної кари від кримінально-правової системи срср, зокрема, Кримінальний кодекс УСРР 1961 р. передбачав засудження до смертної кари за такі злочини, як: шпигунство, диверсія, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, посягання на життя представника іноземної держави та ін. [7]. Проте, чинний Кримінальний кодекс України 2021 р. не містить такого виду кримінального покарання, як смертна кара і цьому сприяла відмова України від смертної кари [8].

Слід зауважити, що така відмова української держави була головною умовою вступу її до Ради Європи та проходила у три етапи:

1) введення мораторію на смертну кару (1995 р.), який з часом було визнано недійсним;

2) введення другого мораторію на смертну кару (1997 р.);

3) відмова від смертної кари в результаті ратифікації Протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини [9], винесення відповідного рішення Конституційним судом щодо неконституційності ст. 22 КК України, яка передбачала такий вид покарання, як смертна кара, прийняття нової редакції Кримінального кодексу України (2021 р.).

Зокрема, Рішення Конституційного Суду України увалює, що «Положення статті 24 Загальної частини та положення санкцій статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають смертну кару як вид покарання, визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними)» [10].

На нашу думку відмова України від смертної кари може сприяти наступному:

– зміні культурного та юридичного уявлення про права людини, підкреслюючи гуманне та справедливе ставлення до засуджених;

– деякі дослідження вказують на те, що країни, які відмовилися від смертної кари, спостерігають зменшення рівня насильства та злочинності у порівнянні з країнами, де смертна кара залишається в силі;

– забезпечити кращі умови для реабілітації засуджених та їхньої повернення до суспільства після відбуття покарання;

– призвести до зменшення витрат на судові процеси, апеляції та утримання засуджених, оскільки виконання смертних вироків може бути витратним та тривалим процесом;

– підвищенню довіри суспільства до судової системи, оскільки вона демонструє повагу до життя кожної людини та захист прав людини.

Висновки. У більшості країн смертна кара розглядається як негуманне покарання, яке порушує честь і гідність людини, суперечить праву людини на життя, як одному із фундаментальних прав людини, що визнається та гарантується багатьма міжнародними та національними правовими документами. Міжнародно-правовий механізм скасування смертної кари ґрунтується на ряді міжнародних актів та діяльності міжнародних інституцій (зокрема, ООН, Ради Європи, ЄС, Африканської комісії з прав людини і народів, ЮНІСЕФ та ін.) та має за мету впровадження механізму регулювання смертної кари на міжнародному і регіональному рівнях. Прихильники скасування смертної кари виділяють ряд аргументів на користь «не застосування»: смертна кара порушує право на життя шляхом позбавлення засудженого самого життя, існує високий ризик помилкового засудження, застосування смертної кари свідчить про невинуватість жорстокість та зниження цінності життя у суспільстві, смертна кара відображає недоліки суспільства та системи правосуддя, суперечить основним моральним цінностям людства, використовується як політичний та дискримінаційний інструмент. Серед заходів спрямованих на скорочення та скасування смертної кари виділяють: чіткий, створення додаткових гарантій при розгляді справ у злочинах, які передбачають смертну кару; зменшення переліку злочинів за які передбачається смертна кара; встановлюється вичерпний перелік осіб по відношенню до яких може застосовуватися смертна кара; констатація тимчасового характеру смертної кари, які виключної міри покарання з метою зниження рівня злочинності; ускладнення механізму винесення вироку та його виконання. Досвіду України щодо відмови від смертної кари, як виду кримінального покарання, передувало застосування смертної кари у різні історичні періоди розвитку української держави (періоди Київської Русі, протекторату Великого князівства Литовського, Польщі та російської імперії, української державності у 1917-1921 рр., перебування України у складі сср, незалежність країни у 1991-1995 рр.), які характеризувалися специфікою форм та підстав застосування смертної кари. Відмова України від смертної кари сприяла наступному: зміна культурного та юридичного уявлення про права людини, підкреслюючи гуманне та справедливе ставлення до засуджених; відмова від смертної кари зумовлює зменшення рівня насильства та злочинності у порівнянні з країнами, де смертна кара залишається в силі; забезпечення кращі умови для реабілітації засуджених та їхньої повернення до суспільства після відбуття покарання; приведення до зменшення

витрат на судові процеси, апеляції та утримання засуджених, оскільки виконання смертних вироків може бути витратним та тривалим процесом; підвищення довіри суспільства до судової системи, оскільки вона демонструє повагу до життя кожної людини та захист прав людини.

Література

1. Декларація представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальному конгресі від 04.07.1776р. URL: [https://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](https://hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php) (дата звернення: 01.12.23)
2. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари: Протокол ООН. 15.12.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187?find=1&text=%D1%81%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BD#Text (дата звернення: 04.12.23)
3. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021?find=1&text=%D1%81%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BD#Text (дата звернення: 01.12.23)
4. Толстенко Ю.О. Проблема смертної кари у міжнародному праві. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15155/1/Tolstenko.pdf> (дата звернення: 12.12.23)
5. Кравченко О., Трегубенко М. Історичні особливості застосування смертної кари. Conferința științifică internațională „OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA”, ediția a II-a Chișinău, 24 martie 2023. С. 297–299 URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/297-299_6.pdf (дата звернення: 06.12.23)
6. Тараненко М., Коломоєць Т. Генезис смертної кари на території України. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*, червень 2018. С. 89-91 URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/3/part_1/21.pdf 16
7. Кримінальний кодекс України, 1960 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140567__529154 (дата звернення: 09.12.23)
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5+%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F#Text> (дата звернення: 11.12.23)
9. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари. Рада Європи 28.04.1983 р. №6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (дата звернення: 07.12.23)
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.99 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/217121__516148 (дата звернення: 09.12.23)